

Máthé Gábor

A klasszikus jogállam a nemzetállamban – Kontra: „az állam nélküli” jog az Európai Unióban

Jogfilozófiai alapok

A német jogtudomány zseniális képviselője, Helmut Coing *A jogfilozófia alapjai* című kiváló monográfiájában összegzi a szellemtudományok által nyújtott ismeretek hatásait. Álláspontja alapjait tekintve – írja – jogosultak és kötelezettek vagyunk a különböző szellemtudományok eredményeit saját állásfoglalásunk szerint elfogadni.

A jog a kultúra egészének a részét képezi, de saját szerepe van ezen belül; mégpedig sajátságos alaptendenciája miatt, amely nem más, mint a béke, a biztonság és az igazság szolgálata a rend megteremtésén keresztül. Nyilvánvaló, hogy egy állam joga – mintegy bizonyos összhangomány része – mindenkor sajátos jegyeket hordoz. Mindamellett tagadni sem lehet a gazdasági hatalom – és egyáltalán a hatalom – szerepét a jogképződésben.

Ha a jog létrejöttére akarunk formulát találni, akkor az Arnold J. Toynbee által a kultúra képződésére egyöntetűen alkalmazott *challenge* és *response* fogalompár használata a legelfogadhatóbb esetünkben is.

A társadalmi rend nem egyszer és mindenkorra adott, s meghatározott: a mindenkori helyzetnek, a kor problémáinak megfelelően mindig újra létre kell hozni. Így a társadalmi rend egy kihívásra adott olyan válaszként fejlődik, amely az ember szellemi alkotóerejétől, a tényállás helyes vagy hibás megítélésétől függően, a hasznosnak és ideálisan szükségesnek tekinthető megoldások (például témánkkal összefüggésben az e módon létrejött „jogállamisági eljárások”) helyes vagy hibás felismeréséből alakul.

A hatalom és a jog kapcsolata mindig elvezethet ahhoz, hogy a hatalmat gyakorló a maga számára igényli a jogalkotási felhatalmazást is. A legszorosabb kapcsolat hatalom és pozitív jog között akkor valósul meg, ha a hatalom gyakorlója a jogalkotás monopóliumát a maga számára igényli, vagyis semmilyen más jogforrást nem tűr meg önmagán kívül.

A természetjog szabályainak tekintélye és érvényessége morális jellegű. A természetjogot az igazságosság szabályainak összességéként kell értelmeznünk, amely szabályok a pozitív kultúrjog alapját képezik. A természeti szabályokban az emberi világban létező sajátos tárgyi összefüggéseket ismerjük fel. Olyan összefüggéseket, amelyekkel egy igazságos társadalmi rend megteremtésének során szembekerülünk.

A természetjog a pozitív jog megítélésének mércéje. A pozitív jog a természetjogból él. Jellegetessége, hogy legitimációjában nincs szerepe az örökké érvényes, statikus világrendnek, ahogy azt a klasszikus természetjog tradíciója megfogalmazta! A pozitív jogot különösen megalkotásának eljárása kell hogy legitimálja, vagyis az a politikai folyamat, amelynek során a döntések megszületnek.

A klasszikus természetjog egy örök világrend visszatükröződése volt, s klasszikus igazságosság eszme pedig feltételezett egy átfogó tökéletes rendet, ami legitimálni tudta a jogot és kritériumokat szolgáltatott a jogos és jogtalan megállapításához a jogi döntések meghozatala során. Az azonban mára világossá vált, hogy a modern komplex társadalom feltételei között erre nincs mód.¹

A jogrend alapvetőbb a privatizációnál

Az emberiség története a civilizációk története. A civilizáció és kultúra egy adott nép életmódjának egészére utal. Az erkölcsi elvek a közös tulajdonságokból, az egyetemes emberi természetből erednek, s megvannak minden emberi kultúrában. Ezért is el kell fogadnunk Samuel P. Huntington realitáson nyugvó következtetését:

„[N]em egy adott civilizáció egyetemesnek kihirdetett értékeit kell hirdetni és támogatni, hanem a kulturális együttélés érdekében a legfőbb civilizációra érvényes közös jellemzőket kell megkeresni. Egy többcivilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni, ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget, és a közös jellemzőket kezdi keresni.”²

Századunkban azonban a pusztá káosz paradigmája igazolódott be. A joguralom csődöt mondott, s egyre inkább a fegyvereké a hatalom. Egyértelművé vált, hogy a civilizációk jövője a nagy civilizációk vallási, szellemi vezetőinek együttműködésén és megértésén múlik.

Nos, ha ez így van, akkor különösen felértékelődik az Európai Unió szerepe. Releváns továbbá a nyugat-európai magállamok és Közép-Európa viszonya, nem is említve a brüsszeli döntéshozók felelősségének problematikáját.

¹ COING 1996: 42–43, 89–90, 164–165, 189–190, 192, 210.

² HUNTINGTON 2005.

Érdemes röviden áttekinteni a közelmúlt évtizedeket. Az „első” Jalta revízióját s „eredményét”: az Európai Uniót az elmúlt időszak főbb trendjei determinálták. Az 1989. évi máltai csúcstalálkozó szimbolizálta az Egyesült Államok által korábban (1985) kidolgozott *Grand Strategy*-t, a nagy váltást: azt, hogy a világ elbúcsúzik egy korszaktól, és belép egy másikba. E másik világnak az alapkérdése az volt, hogy Közép-Európa miként integrálódjon Nyugat-Európához. A szovjet–amerikai kondomínium verziótól a rajnai modellt megtestesítő jóléti államideálon át a véglegesült washingtoni konszenzusig vezető út okszerűen határozta meg a jelenkori viszonyokat. Ebben a folyamatban a magyarországi rendszerváltásnak nevezett átalakulást, a neoliberális gazdaságpolitika jegyében, a washingtoni konszenzus sokterápiás végrehajtásaként a koncepciótlan privatizáció s az azt elősegítő dereguláció: az állam szerepének erőteljes visszaszorítása kísérte. Mára teljesen világossá vált, hogy Ralf Dahrendorf akkor rendszeresen idézett metaforája több volt mint tévedés. Nevezetesen a dolgoknak előbb rosszabbra kell fordulniuk ahhoz, hogy megjavuljanak, s a térség népeinek végig kell menni a siralom völgyén, hogy eljussanak a kapitalizmus Kánaánjába.

Ez a menetelés mindmáig tart, s nem véletlen, hogy az állami tulajdon féktelen lebontásával létrejött túlsúlyos magángazdaság és a multinacionális vállalatok együttese meggyengítette és több területen hatástalanította az állami szerepvállalást. Ezeknek a 20. század végétől kezdődő demokratizálódási folyamatoknak az a legnagyobb problémája, hogy nem sikerült az államiság különböző dimenzióit egymástól konceptuálisan elkülöníteni és megérteni, hogy azok hogyan kapcsolódnak a gazdasághoz. Találóan jegyezte meg Milton Friedman, a szabadpiaci közgazdaságtan legkiválóbb képviselője: „Kiderült, hogy a jogrend valószínűleg alapvetőbb a privatizációnál.”³

Köztudott, hogy Európa történetének harmadik egységesülési stációjánál tart. Az új Harmadik Európa igazi dilemmája a jóléti és a gondoskodó állam közötti választási alternatíva. A jelenkor nagy államelméleti kérdése, hogy a *Rechtsstaat* – *Verfassungsstaat* milyen formációvá fog átalakulni: az új európai intézményrendszer létrehozásakor arra kell törekedni, hogy az Európai Unió az emberi jogokat valóban realizáló, azokat egyenlően kiterjesztő emberibb társadalomként funkcionáljon. Világos, hogy a jog és az Alkotmány szerepe még központibbá válik, mint az eddigiekben volt.

Laekeni nyilatkozat (2003)

A 2020-as évtizedre az Európai Unió figyelme és felelőssége a jogi kérdések irányában fokozatosan „lankadt”. Nem így az Európai Tanácsé, amely felismerve, hogy az EU fennállása

³ GECSÉNYI–MÁTHÉ 2009.

egyik fordulópontjához érkezett, már az ezredfordulóra (2001. december 14–15.) Laekenben (Belgium) megrendezett ülésen életre hívta az Európai Unió jövőjéről tanácskozó Európai Konventet. A Konvent három kérdéskörben volt hivatott javaslatokat kidolgozni: (1) hogyan lehet az európai modellt és intézményeket a polgárokhoz közelebb vinni; (2) hogyan szervezhető meg a politikaformálás egy kibővített Unió keretein belül; s végül (3) miként válhat az Unió stabilizáló tényezővé az új, többpólusú világrendben.

A feltett kérdésekre a Konvent olyan válaszokat adott, amelyek két évtized elteltével ma is gondolkodásra késztetnek.

Tekintsük át a legfontosabb példaértékű javaslatokat:

- kiemelten kezelt az Unió és a tagállamok hatásköreinek jobb elhatárolása;
- mint kitűnt, már az ezredfordulón elsődleges volt – s normaszinten máig hiányzik – az EU demokratikusabbá, átláthatóbbá és hatékonyabbá tételét szolgáló megoldások kimunkálása;
- a nemzeti parlamentnek az európai modell legitimitását kifejező mikénti elismerése, mégpedig a döntéshozatali eljárások egyszerűsítésével s az európai intézmények működésének átláthatóbbá tételével. Ismert, hogy a nyilatkozat a fenti témák kidolgozásával is számolt, amely az Európai Tanács thesszalóniki ülése elé terjesztve, az európai alkotmány létrehozásáról szóló majdani szerződést alapozta volna meg. (E tény 2003. június 20-án terjesztették elő Valéry Giscard d'Estaing elnök és az elnökhelyettesek: Jean-Luc Dehaene s Giuliano Amato jegyzésével.)

Az uniós jog problematikája

Az uniós jog elmélete kidolgozatlan. A tagállamokat integráló *sui generis*ből jogi személylé váló alakulat joga ezért a nemzeti jogokhoz viszonyítottan definiálható. A jogállami hivatkozás mindig csak tagállami érintettségű lehet.

Az Unió szövetséges tagállamokhoz kötődő rendszer, amely a nemzetközi jog mentén szerveződött, s melyben a tagállamok által szuverenitásuk egyes átengedett elemeiből ötvöződnak a nevesített hatáskörök. Tehát nincs saját hatásköre: *Kompetenz ohne Kompetenz* formula jellemzi. Létrejött egy olyan rendszer, amely a tagállamok jogrendszerébe illeszkedik, s úgy viselkedik, mintha szövetségi állam lenne, ahol a demokratikus deficit kiegészül alkotmányos deficittel.

Az elkerülhetetlen jogelméleti analízisek várható vitáihoz csak jelzésszerűen utalunk Takács Péter professzor több mint kiváló s nélkülözhetetlen szintézisére, az *Államtan* című kötetére, s ennek témánk szempontjából releváns *Appendix III. Az Európai Unió államtani kérdései* című zárórészére, amelyben *A maastrichti uniós szerződés* (Hermann-Josep Blanke)

a szövetségi állam állásfoglalásait, továbbá az *Állam és alkotmány az egységesülő Európában* (Karl Doehring) az európai nemzetállamok sorsát; s végül harmadikként A *Maastricht-ítélet: szuverenitás – ma* (Neil MacCormick) megkerülhetetlen szintézist kell a nemzetállamok Európája: jogi, dogmatikai, s nem csupán jelenkori politológiai hivatkozásokra építeni.⁴

A jogdogmatika elsődlegessége okán máris jelezzük tanulmányunk címének magyarázataként a nemzetállami jog (*ius proprium*) és az állam nélküli jog (*ius commune*) kettősségét, s egyben párhuzamát.

A *maastrichti uniós szerződés* című analízis szuverenitást érintő kérdéseinek megállapításait mint lényegi összegzést rögzítjük, s a továbbiakban mint még nem lezárt vita tanulságát kezeljük. Íme a tézisek:

a) A tagállamoknál lévő hatáskört megállapító jogi tartalom az integrációra készítő politikai kényszerek következtében relativizálódik. A hatáskört megállapító kompetencia jogi értelemben egyértelműen a tagállamoknál van, de erre tükröképszerűen rárétegződik az elsősorban politikatudományilag ihletett „kettős szuverenitás” – egyfelől a közösségi, másfelől a tagállami szint – tétele.

b) A legtöbben azonban a szuverenitáskritérium átfogó mivoltának határozott relativizálódásával azért szállnak síkra, hogy a Közösség és a főhatalom jogainak elválasztásával tartalmilag válaszolják meg a szuverenitás kérdését. A hatáskörmegosztás szabályának a modern szövetségi államban érvényes mércéjére támaszkodva – gyakorlatias módon – a szuverenitás kérdését az Európai Unión belül is „eldöntetlennek” kell minősíteni.

c) A nemzeti államhatalom és a közösségi hatalom megkülönböztetésére alapozott vizsgálat azt mutatja, hogy – az uniós szerződésnek a tagállami felelősség körébe történő beavatkozása ellenére – a hatásköri súlypont csakúgy, mint a tagállamok alkotmányozó főhatalmának lényege, a tagállamoknál marad.

d) A szuverenitás kritériumának hiányos tartalmából az következik, hogy a kilépés kérdése elsősorban jogi kérdésként vetődik fel. Az átruházott felségjogok valamely tagállam általi egyoldalú felmondása jogi szempontból kizárt. A közösségi hatalomnak a tagállami uralmi hatalomtól való alkotmányjogi önállósodásáig azonban a tagállamok közös egybehangzó nyilatkozatukkal megszüntethetik az alapító szerződést.

e) Az integráció tagállamokat bomlasztó hatására tekintettel a tagállamok államisága egyre fokozódó mértékben alakul át, jóllehet az uniós szerződés sem fogalmazott meg az államok megszűnésére irányuló célokat. A szupranacionális politikai terek alakulása továbbra is a nemzetállamilag szervezett érdekformálódási és konfliktuskezelési rendszerekhez kötődik.

⁴ TAKÁCS 2003.

Összefoglalva megállapítható, hogy bár az uniós szerződés az államhatalomnak (a közösségi hatalommal történő) még szorosabb összefonódását, valamint a „kooperatív alkotmányos államiság” rendszerének erősödését segíti elő, mégsem jelent olyan minőségi ugrást, amely egy „európai államisághoz” vezetne. A Közösség – a nemzetállami jellegű érvek arzenáljának fordulatait alapul véve – anélkül kerül „államközelbe” (*Staatsnähe*), hogy „teljes állammá” (*Vollstaat*) válna. Mivel az uniós szerződés nem idézte elő a Közösség állammá válását, ezért a szövetségi állami jelleget sem ismerhetjük el.

Egyébként is az unitárius és föderális funkciók megosztása szempontjából a Közösség négyes tagolásával (Tanács, Bizottság, Parlament, Bíróság) már most is szövetségi államhoz hasonlít. Továbbá a nemzeti és szupranacionális hatalom elrendeződési formáinak olyan sok vonása van már jelen, hogy aligha lehetne szó szövetségi államról, legyen az akár kontinentális európai, akár észak-amerikai jellegű.⁵

Végül említendő továbbá az a közismert tény is, hogy az Európai Bíróság nem csupán jogértelmező, hanem jogalkotó hatáskörrel is rendelkezik. Ezzel összefüggésben sajátos véleményt fogalmazott meg Christopher Vajda (az Európai Bíróság tagja), a londoni King's College magyar származású vendégprofesszora, hangsúlyozva:

„[N]em az uniós bíróság dolga eldönteni, hogy milyen Európában akarnak élni az európaiak. [...] Az európai jog egy része nincsen leírva, hanem azok közé az általános elvek közé tartozik, amelyeket a bíróság az egyes jogesetek során dolgozott ki, [...] nem mondhatta, hogy nincs véleménye. [...] Ennyiben valóban aktivista a bíróság. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne a jog uralma érvényesüljön [...]”⁶

Talán nem érdektelen *hic et nunc* felhívni a figyelmet Peschka Vilmos akadémikus *Appendix „A jog sajátosságához”* című tanulmánygyűjteményéből a *Hayek contra Kelsen I. A jog keletkezése és tartalma* tanulmányos értékelésének részletére: „a jogalkalmazói jogalkotásnak van tudattalan mozzanata; a jogalkalmazó tudata, a jogalkalmazói tevékenység tudatossága nem jogalkotásra, nem általános jogi érvényességre, hanem jogalkalmazásra, az adott eset egyedi jogi érvényességgel eldöntésére irányul” – a híres *aperçu* érvényesül: „nem tudják, de teszik.”⁷

⁵ TAKÁCS 2003: 881–888.

⁶ SZÜCS 2022.

⁷ PESCHKA 1992: 25.

Europäischer Rechtsraum – A nemzeti alkotmánybíróságok szövetsége

A vázolt tényhelyzet minden jogász számára (nem politikus, ámbar léteznek jogvégzett politikusok is) bizonyítja, hogy az Európai Uniónak új jogdogmatikai rendszerre van szüksége. Az új alkotmányos fogalmak mellett a többi között a komplementer párhuzamos hatáskörök új szellemű meghatározása indokolt.

Minderre figyelemmel teljes egyetértés alakult ki az új feladatra mozgósító kezdeményezéssel, Armin von Bogdandy professzor, a heidelbergi Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht igazgatójának *A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben* című kiáltványával.⁸ Bogdandy célkitűzése az EU mint politikai projekt sikerének támogatása, mégpedig teljesen új alapokon: az Európai Kutatási Térség létrehozásával. Ez a keret a források biztosításával lehetőséget teremthet az egészen új jogi dogmatikai rendszer kiépítésére, amely a globalizált világ igényeinek a nemzeti jogtudományokkal egyeztetetten megfelelhét. Így az europaizálódás – a nemzeti jogtudományok identitásának figyelembevételével – mintegy korparancsként jelentkezik. Egyébként már jelenleg is olyan mértékű a nemzeti jogrendek europaizálódása, amit legkifejezőbben az európai jogi térség: *Europäischer Rechtsraum* formulával jellemezhetünk.

A jogdogmatikai jogtudomány tehát új kihívásokkal néz szembe. A jog-összehasonlítás klasszikus módszerével ugyanis minden generációnak meg kell írnia a saját jogtörténetét, ám állást is kell foglalnia, hogy a leendő közös jogi térségben milyen fejlesztési utak lehetségesek.⁹

Bogdandy professzor próféciján gondolkodva, jogtörténészként az a véleményem, hogy az európai jogi térség – *mutatis mutandis* – már létezett az első Európa felbomlása utáni századoktól a 18. századi kodifikációkig. S ez a *ius commune*, ami a glosszátorok által kifejlesztett *sui generis* jogrend, a jogtudomány és jogi kultúra, amelynek alapja a kommentált római jog, az egyházi és hűbéri jog elemeivel, amely szoros szimbiózisban volt a *ius propriummal*, a helyi jogokkal.

A *ius commune* nem törvényi, hanem jogtudományi (jurisprudenciális) jog. A *ius commune* legnagyobb része nem törvényhozási aktussal születő jogrendszer, hanem tudós-jog, amelyet a jogtudománnyal foglalkozók alkotnak. Tehát a korabeli Európa nem a legislatív unifikáció, hanem a jurisprudenciális jogegységesítés útját járta. A *ius commune* „állam nélküli jog”, nincs központi hatalom, amely a normát kibocsátaná. Sőt központi bírói

⁸ BOGDÁNDY 2012.

⁹ A magyar jogtörténeti szintézis 18 jogtörténész közös munkájaként készült el. MÁTHÉ 2017; 2020.

hatalom sincsen, amely az értelmezési problémát eldöntené, s ezt ugyancsak a jogtudós – a *communis opinio doctorum* – végzi el.¹⁰

A *ius commune* szubszidiárius jellegű, azaz a helyi jogot, a *ius proprium*ot kell elsőként alkalmazni, s ha ez nem elégséges, úgy a *ius communét* kell kölcsönözni. A *ius commune* tehát nem rivalizál, mi több, nem lép az elsődlegességi pozícióba, mint a jelenkori EU-jog, amely nem dogmatikai törvényszerűségként, hanem jelenleg autoritativ tényezőként dominál.

A közös európai térség és az újkori *ius commune* kiváló megoldásnak tűnik a 19–20. századi jogi, hatalmi rendszer, fogalomtár erőltetett meghaladására. Ezért is felidézendő az a javaslat, amelyet 2009 őszén a Budapesten rendezett V. Európai Jogász Fórum záróülésén a plénum résztvevői elfogadtak. Köztudott, hogy az EU jogászhíve, elsőként a német jogásztársadalom képviselői hozták létre a kétévenként – a Deutsche Juristentag mintájára – szerveződő szakmai fórumot. Eleddig Nürnberg, Athén, Genf, Bécs, Budapest, Luxembourg adott otthont a tanácskozásnak. Budapesten az európai ügyészség, a határon átnyúló bűnözés, a fogyasztóvédelem, a kereskedelmi jog témáin kívül az újkori szuverenitás kérdéseit vitatták meg.¹¹ A részleteket mellőzve a plénumon elfogadott javaslatra utalunk – a többi között arra, hogy az EU nemzetállami alkotmánybíróságai delegáljanak az évenként (tavaszi-őszi ülásszak) rendezendő Alkotmánybírósági Kollégiumba egy-egy főt, s ez a testület azokat a kérdéseket vitassa meg, amelyek a jurisprudentiális problémák során a tagállam és az Unió központi szervei között keletkeznek, s a jogi megoldásokat állásfoglalásban tegyék közzé.

A budapesti Jogász Fórum kezdeményezését – 2015-ben – egy átfogó, koncepciózus továbbfejlesztett változat követte a heidelbergi intézet igazgatójának szerkesztésében megjelent *Alkotmánybíráskodás Európában* című kötettel.¹² Ennek a megkülönböztetett figyelemnek többek között az az oka, hogy az EU közjogában egyedülálló módon összekapcsolódik az Unió elsődleges joga, az *Emberi Jogok Európai Egyezménye* és az állami jogrendek – vázolta az európai közjog problematikájának összetettségét Bogdandy professzor.

Az *alkotmánybíráskodás az európai jogrendszerben* című kötet 14 szerzője pedig az alkotmánybíróságok szerepének, gyakorlatának analízisével, az ebből levonható tanulságokkal egyértelműsítette, hogy ez az intézmény lehet végső garancia a posztmodern jogállam anomáliáinak felszámolására.¹³ Kiemelik, hogy az alkotmánybíráskodás az európai jogrendszeren belüli összehasonlítás elméleti bázisa, s ez a szerepkör alapozza meg

¹⁰ KIS–MÁTHÉ 2024.

¹¹ MÁTHÉ 2009.

¹² BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER 2016.

¹³ MÁTHÉ 2019.

az Alkotmánybíróságok Szövetségének intézményét. Kardinális jelentőségű a jogvédelmi hézagot kitöltő szerepkör, ennek a kontrollnak ugyanis döntő súlyát jelenti, hogy racionalizálja a közös európai megoldások kidolgozását.

A jelenkori jurisprudenciális problematika megoldásában pedig jövőbe mutató axiómá-ként értékelhető, hogy az európai jogi kultúra és az európai közjog nem nőhet ki csupán az uniós jogból és az EJB ítélkezési gyakorlatából. Ehhez sokkal inkább az igazságszolgáltatással megbízott nemzeti szervek hálózatba kapcsolására van szükség – hangsúlyozzák a szerkesztők.¹⁴

Végül axiómaként kell elfogadnunk a metodikai ajánlásokat:

„Az európai közjog normatív alapstruktúrája mint jogi iránymutatás elvárja, hogy a jogrendszer minden szereplője – habár nem alkotnak homogén jogi kultúrát – működjön közös ismeretek, készségek és értékek mentén. A nemzeti értelmezéseket dogmatikai tartalmukkal együtt kell vizsgálni az európai közjog perspektívájából a joggyakorlat és a jogelmélet területén, de semmiképp nem kell mindig harmonizálásra törekedni. Más jogrendszerek jogi aktusainak és alakzatainak jogtudományi és gyakorlati helyi értékét tekintve nem létezik általános konszenzus.

Mivel egy pluralisztikus struktúrában a közös felelősséget csak párbeszéd formájában lehet érvényesíteni, meg lehet indokolni azt a vélelmet, hogy létezik egy összehasonlító értékelés mint a közös normativitás kibontakozásának építőköve.”¹⁵

Ez a metodika pedig különösen indokolhatja a nemzetállami Alkotmánybíróságok Szövetsége rendszerének kiteljesedésével az EU közös szervei és a nemzetállamok jogi konfliktusainak feloldását.

¹⁴ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER 2016: 8–10. A horizontális alkotmánybírási szövetség.

¹⁵ BOGDANDY–GRABENWARTER–HUBER 2016: 18–22. Módszertani és jogi alapkérdések.

Irodalom- és forrásjegyzék

- BOGDANDY, Armin von (2012): A nemzeti jogtudomány az európai jogi térségben. Kiáltvány. *Magyar Jog*, 59(4), 248–255.
- BOGDANDY, Armin von – GRABENWARTER, Christoph – HUBER, Peter M. (2016): *Handbuch Ius Publicum Europaeum*. VI. kötet. *Verfassungsgerichtsbarkeit in Europa: Institutionen*. Heidelberg: C.F. Müller.
- COING, Helmut (1996): *A jogfilozófia alapjai*. Ford. Szabó Béla. Budapest: Osiris.
- GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor szerk. (2009): *Sub clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltás történetéhez. A Grand Strategy*. Budapest: Magyar Közlöny.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2005): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Gátsity Mila, Pusztai Dóra, Gecsényi Györgyi. Budapest: Európa.
- KIS Norbert – MÁTHÉ Gábor szerk. (2024): *Az európai államok evolúciója. Államszervezési paradigmák*. Budapest: Ludovika.
- MÁTHÉ Gábor szerk. (2009): *Tagung des 5. Europäischen Juristentages*. Budapest: Magyar Jogász Egylet.
- MÁTHÉ Gábor szerk. (2017): *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest: Dialóg Campus.
- MÁTHÉ Gábor (2019): A posztmodern jogállam. *Polgári Szemle*, 15(1–3), 193–203. Online: <https://doi.org/10.24307/psz.2019.0912>
- MÁTHÉ Gábor szerk. (2020): 匈牙利宪法与法律的演变与发展 [Xiongyáli xianfa yu falu de yanbian yu fazhan] / *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest: Ludovika.
- PESCHKA Vilmos (1992): *Appendix „A jog sajátosságához”*. Budapest: Közgazdaságtani és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet.
- SZÜCS László (2022): Az Európai Unió nem állam. *Magyar Nemzet*, 2022. július 6. Online: <https://magyar-nemzet.hu/kulfold/2022/07/az-europai-unio-nem-allam>
- TAKÁCS Péter szerk. (2003): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Budapest: Szent István Társulat.